MILLIY MEROS AKADEMIYASI
NATIONAL HERITAGE ACADEMY

MADANIYATSHUNOSLIK
VA NOMODDIY MADANIY MEROS
ILMIY-TADQIQOT INSTITUTI

“Asliyat — asl manba, asl qadriyat, asl meros”

ASLIYAT

ILMIY AXBOROTNOMASI
SCIENTIFIC BULLETIN
НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК

Ilmiy-nazariy va ilmiy-amaliy jurnal

2026

1-JILD | 1-SON

ASLIYAT Ilmiy axborotnomasi
https://ijacaes.uz/index.php/Asliyat/index

ABU RAYHON BERUNIY SIYMOSINING SAHNA VA EKRAN TALQINI

Shohrux Abdurasulov,
O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi San’atshunoslik instituti yetakchi ilmiy xodimi, san’atshunoslik fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya: *Mazkur maqolada Abu Rayhon Beruniy siymosining o‘zbek teatr va kino san’atidagi badiiy talqinlari tahlil qilinadi. Uyg‘unning “Abu Rayhon Beruniy” dramasi asosidagi spektakl hamda Shuhrat Abbosov suratga olgan film qiyosiy yoritiladi. Asarlarda tarixiy haqiqat, badiiy to‘qima va davr mafkurasi ta’sirida shakllangan obrazlar talqini ochib berilib, Beruniy timsolining ma’rifatparvarlik g‘oyasini ifodalashdagi o‘rni baholanadi.*

Kalit so‘zlar: *Abu Rayhon Beruniy, teatr, kino, tarixiy-biografik film, badiiy talqin, ma’rifatparvarlik, obraz, sotsialistik realizm.*

Аннотация: *В статье анализируется художественное воплощение образа Абу Райхана Беруни в узбекском театре и кино. Сопоставляются спектакль по драме Уйгуна «Абу Райхан Беруни» и двухсерийный фильм Шухрата Аббасова. В произведениях раскрывается интерпретация образов, сформировавшихся под влиянием исторической правды, художественного вымысла и идеологии эпохи, а также оценивается значение образа Беруни в воплощении идей просветительства.*

Ключевые слова: *Абу Райхан Беруни, театр, кино, историко-биографический фильм, художественная интерпретация, просветительство, образ, социалистический реализм.*

Abstract: *This article examines the artistic representation of Abu Rayhan Beruni in Uzbek theatre and cinema. It compares the stage production based on Uyg‘un’s drama with Shuhrat Abbasov’s two-part feature film. The study examines the interpretation of characters shaped by historical truth, artistic fiction, and the ideology of the period, and evaluates the significance of Beruni’s image in expressing the ideals of Enlightenment.*

Keywords: *Abu Rayhan Beruni, theatre, cinema, historical-biographical film, artistic interpretation, enlightenment, character, socialist realism.*

Ulug‘ alloma, qomusiy olim Abu Rayhon Beruniy siymosiga teatr va kino ijodkorlari tomonidan murojaat qilingan bo‘lib, mazkur asarlarda Beruniy shaxsiga doir tarixiy manbalar bilan birga to‘qima obrazlar, badiiy syujet va lavhalardan foydalanilgan. Ta’kidlash lozimki, ijodkorlar olimning nafaqat ilmiy faoliyati va merosi, balki insoniy his-tuyg‘ulari, kechinmalarini ham ifodalashga harakat qilishgan. “Tarixiy shaxsning badiiy obrazi hujjatli haqiqatning oddiy takrori emas, balki tarixiy faktlarni muallif konsepsiyasi asosida badiiy umumlashtirish natijasida yaratiladi” [1, 214-b].

1973-yili Hamza nomidagi teatrda (hozirgi O‘zbek Milliy akademik drama teatri) Uyg‘un dramasi asosida sahnalashtirilgan “Abu Rayhon Beruniy” spektakli (rejissyorlar O.Xo‘jayev va B.Yo‘ldoshev) buyuk ajdodimizga bag‘ishlangan ilk sahna asari hisoblanadi. Spektaklda Beruniy obrazi o‘ziga xos murakkabligi va xarakteri bilan aks ettirilgan bo‘lib, allomaning ilm yo‘lidagi izlanishlari, mashaqqatlari, hayotiy ziddiyatlari hamda shaxs

sifatidagi fazilatlari badiiy talqin qilinadi. “Dramaturg va teatr asosiy e’tiborni olimning fanga kiritgan hissasiga emas (bu xususiyatlar asarning adabiy variantida ancha keng yoritilgan), balki o‘z dunyoqarashini amalga oshirish yo‘lidagi ma’naviy-axloqiy jasoratiga qaratdilar” [2, 201-b].

Beruniy obrazini atoqli aktyorlar Zikir Muhammadjonov va Yoqub Ahmedov ijro etishadi. Har ikki aktyor talqini o‘ziga xos: xususan, Z.Muhammadjonov asosiy urg‘uni qahramonining olimlik salohiyatiga qaratsa, Y.Ahmedov ijrosida obrazning lirik qirralari yorqin namoyon bo‘ladi. Ikkala aktyor ham jaholatga qarshi kurashayotgan ma’rifatli shaxs xarakterini yaratadi.

Drama va spektaklda Beruniy hamda mutaassib jamiyat o‘rtasidagi keskinlik asosiy konfliktni belgilab beradi. Olim geografiya fani bilan shug‘ullanish asnosida Yer dumaloq shaklda degan xulosaga keladi va bu qarash diniy ulamolarning jiddiy qarshiligiga uchraydi. Mazkur ziddiyat ijtimoiy mohiyat kasb etib, ilg‘or fikrlar va reaksion muhitning kurashiga aylanadi. Bu spektaklning ilk sahnasi – Sulton Ma’mun saroyidagi ilmiy munozarada o‘z aksini topadi. Majlisda hukmdor, uning a’yonlari, diniy ulamolar, Beruniy va Ibn Sino ishtirok etadilar. Munozara chog‘ida ikki olim hurfikrli ekani, jamiyatdagi dogmatik qarashlardan ustunligi, sog‘lom dunyoqarash va tafakkur bilan maydonga chiqayotgani ayonlashadi. Xususan, Beruniy ilmi nujum, ya’ni koinot jismlarini o‘rganish xususida hayajon bilan, to‘lqinlanib so‘zlaydi, dunyodagi ko‘plab olimlar samo sari yo‘l ochayotganini qayd etadi. Saroy ruhoniylari – Shayxulislom va A’lam esa ularni kofirlar deb ataydi. Aynan shu ziddiyat asnosida Beruniy va din ulamolarining dunyoqarashi, hayotiy missiyasi o‘zaro to‘qnash keladi va bu qarama-qarshilik pyesa davomida rivojlanib, chinakam dramatizmni yuzaga keltiradi.

Beruniy boshchiligidagi ziyoli insonlar va Mahmud G‘aznaviy tarafdorlari o‘rtasidagi bahs asardagi ziddiyatlarning asosi bo‘lib, har qanday vaziyatda ham ma’rifat, ziyo jaholat ustidan tantana qilishi g‘oyasi ilgari suriladi. Zero, “Beruniy o‘z davri ilm-fani chegaralarini kengaytirgan qomusiy olim sifatida tarixga kirdi” [3, 52-b]. Bu haqiqat, ayniqsa, Beruniy va G‘aznaviyning o‘zaro to‘qnashuv sahnasida yaqqol namoyon bo‘ladi. Ushbu sahna spektaklning eng hayajonli, ta’sirchan, kulminatsion lavhasi bo‘lib, unda Beruniy haqiqatparvar, maqsadidan qaytmaydigan, kuchli va irodali shaxs sifatida gavdalanadi. Beruniy Mahmud G‘aznaviyga qarata: “Sen jaholat sultonisan, men ma’rifat shohiman”, deya nadomat qiladi. Hatto o‘limga hukm etilganida ham qo‘rquv bilmaydi, uning mardligi, dovyurakligi va jasorati G‘aznaviyni hayratga soladi.

Uyg‘un dramada ko‘plab to‘qima voqea va obrazlardan foydalanadi. Xususan, G‘aznaviy Xorazmni egallashda makkora singlisi Sayyoraning ko‘magiga tayanadi, uni go‘yoki sulh tuzish uchun shoh Ma’munga nikohlab beradi. Dushman saroyiga kirib borgan qiz turfa hiyla-nayranglarni ishga soladi va oxir-oqibat shohning ko‘ksiga xanjar sanchib, uni halok qiladi. Shuningdek, dramadagi yana bir e’tiborli to‘qima qahramonlardan biri – xalq ichidan chiqqan dehqon Qoplon botir obrazidir. U halol, mard, kurashuvchan, Beruniyni dushmanlardan muhofaza qiladigan jasur inson sifatida namoyon bo‘ladi. Yakunda allomani yog‘iylardan himoya qilayotgan chog‘ida qahramonlarcha halok bo‘ladi.

Dramada Beruniyning muhabbatiga ham alohida urg‘u qaratilgan. Olim oddiy kanizak Gulsanamga ko‘ngil qo‘yadi. Ularning sevgisi ijtimoiy dramaga lirik ruh

bag‘ishlaydi. Albatta, bu obraz ham dramaturg xayolotining mahsuli bo‘lib, Beruniy hayotida aynan shunday qiz bo‘lgan yoki bo‘lmagani noaniq.

Qayd etish lozimki, drama sotsialistik realizm talablari asosida yaratilgani bois aksariyat tarixiy shaxslar obrazi xolis va haqqoniy aks ettirilmagan. Jumladan, Beruniyni olim sifatida qadrlab, ilm-fan bilan shug‘ullanishi uchun barcha shart-sharoitlarni yaratib bergan ma’rifatparvar hukmdor Mahmud G‘aznaviy shaxsiyati salbiy bo‘yoqda tasvirlangani fikrimizga dalil bo‘ladi. O‘tmishdagi podshohlarni taraqqiyotga qarshi qo‘yish, ularni dunyoqarashi past, johil va ma’nan qashshoq kimsalar sifatida talqin qilish sotsrealizm uslubining ustuvor tamoyillaridan edi. Vaholanki, Xorazm shohi Ma’mun Beruniyni alohida hurmat qilib, uni nufuzli lavozimlardan biriga tayinlagani, so‘ngra alloma G‘aznada Mahmud G‘aznaviy saroyida ham o‘ttiz yilcha yashab, bebaho asarlar yaratgani tarixdan yaxshi ma’lum. Binobarin, Beruniyning G‘aznaviy bilan qarama-qarshi qo‘yilishi, shubhasiz, davr taqozosi va mafkuraviy metod ta’siri natijasi edi.

Endi Abu Rayhon Beruniy siymosining ekrandagi talqini xususida to‘xtalsak. 1974-yilda Beruniy tavalludining 1000 yilligi munosabati bilan taniqli kinorejissyor Shuhrat Abbosov “Abu Rayhon Beruniy” nomli ikki qismli badiiy filmni suratga oladi. Kartina epik jihatdan qamrovdorligi, buyuk olim hayotining murakkab va fojiali yillarini qamrab olgani, realistik tasvir va ifodaning kuchliligi, professional aktyorlar jamoasining jalb qilingani hamda boshqa xususiyatlari bilan milliy kinematografiyamiz tarixida munosib o‘rin egalladi. Film nafaqat yurtimizda, balki xalqaro madaniy jamoatchilik tomonidan ham e’tirof etildi. Xususan, u Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasi mamlakatlarining IV Xalqaro Toshkent kinofestivalida namoyish qilinib, muxlislar va mutaxassislar tomonidan ijobiy baholandi. 1976-yilda Tehron kinofestivalida “Oltin delfin” sovriniga loyiq ko‘rilgan bo‘lsa, VIII Butunittifoq kinofestivalida (1975) bosh mukofotni qo‘lga kiritdi.

Mazkur kartinani tarixiy-biografik film deb hisoblash mumkin. Unda allomaning bolalik yillaridan tortib keksalikkacha bo‘lgan hayotining eng dramatik va ziddiyatli pallalari ochib beriladi. Rejissyorning asosiy maqsadi va konsepsiyasi Beruniy hamda u yashagan davr timsolida ma’rifat va jaholat o‘rtasidagi keskinlikni bor ko‘lami bilan ochib berishdan iborat edi. Shu nuqtayi nazardan filmdagi yondashuv spektakl talqinini yodga soladi. Biroq sahna asaridan farqli o‘laroq, kartinada ayni masalaga chuqurroq kirilib, syujet va obrazlar liniyasi kengaytiriladi, olimning shaxs sifatidagi fazilatlari, matonati, irodasi, pozitsiyasi va ma’naviy jasorati yanada kuchaytiriladi.

Filmda Beruniy hayotining ikki davri ko‘rsatiladi: o‘smirlik payti (Baxtiyor Shukurov) va ilm bobida kamolga yetgan, har jihatdan shakllangan davri (Po‘lat Saidqosimov). Mahoratli aktyor Po‘lat Saidqosimov Beruniy obrazini yaratar ekan, butun iste’dodi va salohiyatini qahramon ruhiyatini ochishga, uning inson va olim sifatidagi qirralari, his-tuyg‘ulari, iztiroblari hamda xalq va jamiyat bilan munosabatlarini ifodalashga yo‘naltiradi. Aktyor vazminlik bilan, ehtirosga berilmay, o‘ychan nigohlar, ma’noli sukutlar va psixologik kechinmalar orqali obraz xarakterini ochadi. U gavdalantirgan Beruniy nafaqat o‘z zamonasining yetuk allomasi va ziyoli shaxsi, balki millat va mamlakat taqdiri uchun kurashuvchi jasoratli, fidoyi inson sifatida ham namoyon bo‘ladi.

Filmda bir qator e’tiborga molik qahramonlar mavjud. Jumladan, O‘zbekiston xalq artisti Razzoq Hamroyev Beruniyning ustozi va yaqin hammaslagi Ibn Iroq obrazini ijro

etadi. Ma’lumki, Abu Nasr Ibn Iroq – Ma’mun akademiyasining asoschilaridan biri, riyoziyotchi va falakiyotshunos olim bo‘lib, Xorazmshoh saroyida Beruniy va Ibn Sino bilan muntazam muloqot qilgan, o‘z davrida “Batlimusi Soniy” (“Ikkinchi Ptolemey”) degan yuksak maqomga musharraf bo‘lgan edi. R.Hamroyev ijrosidagi Ibn Iroq haqiqiy olim, zakiy ustoz va jo‘mard inson bo‘lib tasavvurimizga singadi. U Beruniydagi tug‘ma salohiyatni bolaligidayoq payqaydi, uning iste’dodini to‘g‘ri tarbiyalab, yetuk olim bo‘lib shakllanishiga katta hissa qo‘shadi. Vaqti kelib, shogirdi har tomonlama kamolga yetganini ko‘rgach, unga oq yo‘l tilab, endi ilm bilan mustaqil shug‘ullanishi lozimligini aytadi.

Sulton Mahmud G‘aznaviy obrazini mashhur aktyor Bimbolat Vatayev ijro etadi. Xuddi spektaklda bo‘lgani kabi filmda ham hukmdor siymosiga sovet mafkurasi talablaridan kelib chiqib yondashilgani bois, G‘aznaviy shafqatsiz, zolim, qonxo‘r va mustabid podshoh sifatida ko‘rsatiladi. Ayniqsa, G‘aznada hukmronlik qilgan payti eski tuzum odamlarini vahshiylarcha qirib, olovda yoqish epizodi filmning kulminatsion va dramatik sahnalaridan biri hisoblanadi.

Film intihosida Beruniy va G‘aznaviy bir-biriga qarshi qo‘yiladi. Olim hukmdorning topshirig‘iga binoan uning hayoti va hukmdorlik faoliyati haqida kitob yozadi hamda unda bor haqiqatni ochib beradi. Ya’ni G‘aznaviyning istilochilik siyosati va ko‘plab begunoh insonlarning qonini to‘kkani ochiq-oydin bayon qilinadi. Bundan darg‘azab bo‘lgan sulton Beruniyni saroydan haydar ekan, o‘z nomi tarix sahifalarida qolajagini, kelajak avlod uni albatta yodga olishini ehtiros bilan hayqirib aytadi. Aktyor B.Vatayev Mahmud G‘aznaviyning jamiyki illat-u qusurlarini mahorat bilan ochib beradi.

Kartinadagi yana bir e’tiborli personajlardan biri – cho‘ri qiz Rayhona obrazidir. Beruniy huzuriga ilm olish istagida kelgan qiz bilimi, shijoati va mehnatsevarligi bilan olimning e’tiborini tortadi. U dastlab qizga saboq beradi, so‘ng o‘zi sezmagan holda unga ko‘ngil qo‘yadi. Rayhona Beruniyning shogirdi va suyuklisi sifatida allomaning yaqin sirdoshiga aylanadi, ko‘plab qiyin vaziyatlarda unga yordam beradi. Afsuski, film yakunida qiz mutaassiblar qo‘lida fojiali halok bo‘ladi. Ushbu obrazni talqin etgan taniqli aktrisa Dilorom Qambarova ma’suma, beg‘ubor, sadoqatli va jasur qiz siymosini yaratadi. Aktrisa dramatik imkoniyatlari va psixologik kechinmalari orqali davr qurboniga aylangan mazluma Rayhona timsolida feodal tuzumning ayanchli va dahshatli manzarasini ochib tashlaydi.

Shubhasiz, film muvaffaqiyatini ta’minlashda rejissyor va aktyorlardan tashqari boshqa ijodkorlarning hissasi ham katta bo‘lganini alohida ta’kidlash lozim. Ayniqsa, Beruniy yashagan olis moziy muhitini jonlantirish va tomoshabinni davr ruhiga olib kirishda atoqli kinooperator Hotam Fayziyevning mahorati muhim o‘rin tutadi. Operator mahobatli, epik masshtabdagi kadrlar, yirik planlar, kontrast va allegorik yechimlar orqali filmning badiiy-estetik, tasviriy-vizual ifodasini yaratadi. Kinorejissyor Shuhrat Abbosov va kinooperator Hotam Fayziyevning ijodiy tandemi mazkur filmda yuksak darajaga chiqdi.

Shuningdek, kartina rassomi Emanuel Kalontarov va kompozitor Ravil Vildanovning xizmatlarini ham e’tirof etish kerak. Ayniqsa, R.Vildanov tomonidan film uchun maxsus yozilgan musiqa zamon ruhi va qahramonlar xarakterini ochish, dramatik vaziyatlar hamda ijtimoiy konfliktlarni teran ifodalashga xizmat qiladi.

Buyuk alloma, Sharq Uyg‘onish davrining yetuk namoyandasi Abu Rayhon Beruniy haqidagi mazkur film va spektakl, garchi mafkuraviy talablar asosida yaratilgan bo‘lsa-da, ijodkorlar badiiyat va mahorat masalasida anchagina yutuqlarga erishganini qayd etish zarur. Mustaqillik yillarida Beruniyning hayoti va faoliyati, ilmiy merosini tadqiq etish bo‘yicha yangi izlanishlar olib borildi, olim va u yashagan zamonga munosabat birmuncha o‘zgardi. Zero, akademik Ibrohim Mo‘minov qayd etganidek, “O‘tmish mutafakkirlari merosini har bir yangi davr o‘z ma’naviy ehtiyojlaridan kelib chiqib qayta talqin etadi” [4, 112-b]. Binobarin, bugungi kunning badiiy-estetik va ijtimoiy-g‘oyaviy qarashlaridan kelib chiqib, Abu Rayhon Beruniyga bag‘ishlangan yangi badiiy filmlar suratga olish va spektakllar sahnalashtirish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bu, o‘z navbatida, o‘zbek teatr va kino ijodkorlari zimmasiga alohida mas’uliyat yuklaydi. Umid qilamizki, kelgusida bu borada mutasaddi tashkilotlar va faol ijodkorlar tashabbus ko‘rsatib, Beruniy siymosi aks ettirilgan, badiiy-g‘oyaviy jihatdan puxta, xalqimiz, ayniqsa, yosh avlod uchun ibrat bo‘luvchi yangi san’at asarlarini yaratadilar.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Поспелов Г. Теория литературы. – М.: Высшая школа, 1988. – 351 с.
2. Rahmatullayeva D. Tarix va teatr. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2022. – 364 b.
3. Булгаков П. Жизнь и труды Беруни. – Ташкент: Фан, 1972. – 428 с.
4. Муминов И. Избранные произведения: в 4 т. Т. 2: Из истории общественно-философской мысли в Узбекистане. – Ташкент: Узбекистан, 1976. – 383 с.